

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

The Review of the Faculty of Divinity
University of Çukurova

Sayı : 1

Cilt: 1

Yıl: 1

2001

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

Yrd. Doç. Dr. Kadir Albayrak*

Hıristiyanlık, yeryüzünde en çok mensubu bulunan ilahi dinlerden biridir. Bütün dinlerde olduğu gibi, Hıristiyanlığın da tarihî gelişim sürecinde, Doğu ve Batı'da birçok mezhebi ortaya çıkmış, farklı kültürel ve dinî çevrelerde değişik renklere bürünmüş, buna bağlı olarak da çok sayıda kilise meydana gelmiştir. Geçmiş ilk yüzyıllara uzanan bu köklü Hıristiyan Kiliseleri'nden birisi de, 16 ncı yüzyıla kadar Nasturi Kilisesi, daha sonra ve günümüzde de Keldani Kilisesi adıyla anılan Hıristiyan Kilisesi'dir. Bu makalemizde Keldani Kilisesi'ni aşağıdaki üç ana başlık altında incelemeyi düşünüyoruz:

- a) *Keldani Teriminin Etimolojisi,*
- b) *Keldani Kilisesi veya Keldani Ayin Usûlü,*
- c) *Günümüzde Keldani Kilisesi.*

a) *Keldani Kelimesinin Etimolojisi:* Keldani kelimesi etimolojik açıdan tartışmalı olup, araştırmacılar kelimenin kökeni, hangi dilden geldiği ve anlamı konusunda görüş birliğine varamamışlardır. Kelime *etnik ve dinî(mezhebî)* olmak üzere iki alana delâlet eder. Keldani tabirine ilk kez *Ahd-i Atik*'te rastlanmaktadır¹. İbranice Tevrat'ta *Kesdîm* ve *Keşdîm*² şeklinde geçmekte olan bu kelime *fâtilahler/istilâcılar* anlamına gelmektedir. Bazı araştırmacılar Keldani kelimesinin *kes* diyarında oturan bir topluluğu gösterdiğini ifade ederler. Buna göre *kes* bir dağın

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Bkz. *Tekvin*, XI/ 30-31, *Ezra*, V/12-14; *Eyub*, I/17; *Habbakuk*, I/ 6, 9; *İşaya*, XIII/ 19-20, XXIII/ 13; *Yeremya*, XXIV/ 5-6, XXV/ 12-13

² “*el-Keldaniyyun ve Aslu İsmuhum ve Ma'nahu ve İhtilafu'r-Rivayati fih*”, *Lugat'ul-Arab*, Sa.2, Nisan, 1911, s. 53

ismi, sonundaki de ise beldeler anlamına gelen çoğul eki olup, zamanla ş harfi ş'ye dönüşerek *Keşdim*³ hâlini aldı ki, bu da *öldürenler/fâtikûn*⁴ manâsına gelmektedir.

Bazı sözlüklerde *Keşed* şeklinde geçen Keldani kelimesi *develeri késermiş gibi dişleriyle kesti, deveyi üç parmağıyla sağdı* anlamını ifâde eder. Arapça'da *Keşede fûlan* denildiğinde *terevağımı süttten arıttı* anlaşılır. Bu durum Keldanilerin çölde yaşayan, hayvanlarla uğraşan ve süt sağan bir kavim olduğunu gösterir. Keldani tabirinin *çalışmaya ve akrabalarına düşkün olanlar* anlamına gelen *Kuşud*, *Keşud* ve *Kâşed*'den türemiş olabileceği de iddialar arasındadır. Diğer bir teoriye göre, kelimenin aslı *Kesîdîm* (birinci ve ikinci "i"nin uzatılmasıyla) veya *Kesidîm* (sadece ikinci "i"nin uzatılması şeklinde); aynı tarzda, *Hasîdîm* veya *Hasidîm*'den gelmiş olabilir. Ayrıca *Kerdîm*'den geldiği ve bunun *Ekrad*(Kürtler) demek olduğu da ileri sürülmektedir⁵. Ancak Keldanilerin Sâmi kökenli bir kavim olduğu kabul edildiğine göre, bu tez tutarlı görünmemektedir⁶.

İbn Nedîm'in *Fihristi*'nde *Küsdanî*, *Küzdanî*, *Kürdanî* ve *Keldanî* tarzında zikredilmektedir⁷. "*Keldaniler, İsimlerinin Kökeni, Anlamı ve Bu Konudaki Farklı Rivayetler*" başlıklı Arapça makalede şu bilgiler verilmektedir: *Kef*'in kesresi ile yazılan *Kilde*, Irak'ta göçebe çöl ehlinin bir bitkiye verdiği isimdir. Kelimenin eskiden Irak'ta, harplerde kavmin ileri gelenlerinin ve galiplerin kullandığı *Keladine* veya *Keldaniyye* adı verilen *kölelerden* türemiş olabileceği de ileri sürülmektedir⁸. Arapça'daki bütün bu yazılış biçimleri arasında en çok tercih edileni ise, *Kelde/Kalde* veya *Kelede*'den geldiği ifade edilen *Keldanî* şeklidir. Bunun da Irak'ta, Fırat sahillerinde savaştan bir Arap emîri veya şeyhinin isminden türediği iddia edilir. Buna göre *Kelede*, Hz. İbrahim zamanında Asurlularla savaşmış ve Irak'ı onlardan kurtarmıştı. Sonradan gelen nesiller de onun ismine izafeten bu bölgeye

³ "el-Keldaniyyun...", s. 54

⁴ *Feteke bi'advvihi*, "düşmanını öldürdü"; "*feteke'l vebau bin'nas*", "veba insanları öldürdü" anlamına gelmekte olup kelime *fe*, *te* ve *kef* harflerinden oluşmaktadır. Bkz. Ahmet Muhtar Ömer, *El-Mu'cemü'l- Arabiyyi'l- Esasi*, Larousse, Tunus 1988, s. 916

⁵ Bkz. "el-Keldaniyyun...", 54-55

⁶ Bkz. W.A. Wigram, *The Assyrians and Their Neighbours*, London, 1929, s. 6-7

⁷ Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Dar'ü'l- Ma'rife, Lübnan, 1398/1978, s. 34, 394, 504

⁸ "el-Keldaniyyun...", s. 57

Kelede demişlerdir. *Kelede* ismi İslamiyet'in ilk yıllarında Araplarca da biliniyordu. Örneğin, *Haris b. Kelede b. Amr b. 'Allacı's-Sakaft* Araplar'ın meşhur tabiplerinden birisiydi⁹.

Kalde isminin Kitab-ı Mukaddes'teki şekli olan *Chasdim(Kasdim)*, Hz. İbrahim'in kardeşi Nahor'un oğullarından biri olan *Chesed(Kesed)*'den türeyen bir topluluğu göstermek için kullanılmıştır¹⁰. Bütün bu değişik tezler içerisinde Keldani kelimesinin semitik kök olan *Kasadu(fethetmek)*'dan türemiş olması en kuvvetli ihtimaldir ki, zamanla *ş* ile *l* yer değiştirerek Keldani kelimesi *Kalde/Kaldı/Kaldu* şeklini almıştır¹¹.

Arapça'da *Kelde* veya *Kelede* sözlük anlamı itibariyle sarp ve sert yer, bir şeyi birbiri üzerine yığmak, toplanmak, yığılmak, galîz ve şiddetli olmak, çakılsız ve molozsuz toprak gibi değişik anlamlara gelir¹². Terim olarak ise *Keldani*; "astrolog, müneccim, kâhin, büyücü ve sihirbaz demektir"¹³. Nitekim **Daniel Kitabı**'nda¹⁴ Keldaniler sihirbaz ve kâhinler olarak nitelendirilmektedir. Aynı zamanda Keldani kavramı Fırat ile Dicle arasında, özellikle Babil ve Ur şehrinde oturan bir kavme isim olarak da verilmekte ve söz konusu bu bölgeye de *Kalde* denmektedir¹⁵. *Kalde* Güney Babilonya'da bir yer; *Keldaniler* de bu bölgede yaşayan insanların ismi olup, M.Ö. 626-539 yılları arasında hüküm sürmüş olan *Son Babil Krallığına* da işaret eder. **Tekvin**'e göre¹⁶ Hz. İbrahim de Keldaniler'in Ur şehrinden çıkarılmıştır.

Bazı eserlerde, *Hiristiyanlık'tan önce Keldaniler*'in astroloji ve gökyüzü ile ilgili araştırmalarda, diğer kavimlere göre çok ilerledikleri, senenin 365 gün, 6 saat, 11 dakika olduğunu ve ay tutulmasını önceden hesapladıkları, dairenin 360 dereceye

⁹ "el-Keldaniyyun...", s. 57

¹⁰ Bkz. James A. Montgomery, *Arabia and The Bible*, Philadelphia, 1934, s. 49

¹¹ Bkz. J.D.P.R., "Chaldea", *Encyclopedia Britannica, A New Survey of Universal Knowledge*, Great Britain, 1953, V, s. 195; An. R., "Chaldea, Chaldeans", *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem, (Tarihsiz), VI/ s. 330

¹² Bkz. İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, 1994, III, s. 380

¹³ el-Matran Evgin Menna'l- Keldanî, *Delîlü'r-Rağîbin fi Luğati'l- Aramiyyin*, (Tarih ve yer yok), s. 338

¹⁴ *Daniel*, II/ 1-10

¹⁵ A.L.Oppenheim, "Chaldea", *The Interpreter's Dictionary of The Bible*, New York, 1956, IV/ s. 549-550

¹⁶ *Tekvin*, XI/30-31; XV/7

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

bölünmesini keşfettikleri ve bu bilgilerin daha sonra Mısır ve eski Yunan'a geçtiği zikredilmektedir. Ayrıca Keldaniler haftayı 7 gün olarak hesaplamışlar, herbir gününde bir gezegene tahsis etmişler, gezegenlerin ve yıldızların insanların kaderi üzerinde etkili olduğuna inanmışlar ve 7nci günü de *dinlenme günü* olarak kabul etmişlerdi¹⁷.

b) *Keldani Kilisesi veya Keldani Ayin Usûlü*: Hıristiyanlığın İran, Mezopotamya ve Mısır gibi Ortadoğu ülkelerinde nasıl yayıldığı konusunda detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Mezopotamya ve Kalde Kilise geleneği, bu bölgelerin Hıristiyanlaşma tarihini *Havari Aziz Thomas* ve arkadaşları olan *Aday, Agay ve Mara* zamanına kadar geriye götürürler. Her ne kadar Süryaniler, Mezopotamya bölgesinde, Suriye'de yaşadıkları için bu adı almışlarsa da, 38 yılında Hıristiyan olduklarında, *Arâmî* adını terk ettiler. Bu adı putperest kalanlara bıraktılar ve bir mezhebi işaret etmek üzere Süryani adını benimsediler. Yani bir ölçüde *Süryani* kelimesi o tarihten itibaren Suriye'de yaşayanlar için, *Mesîhî/Nasrânî* kelimesinin sinonimi olarak kullanılmaya başlandı. Havari Thomas ve arkadaşlarının faaliyetleri, Keldani ve Süryani Kiliseleri'nin başlangıcı sayılmaktadır. "Bilindiği gibi Süryani halkının kökeni tarih öncesine kadar gitmektedir. Bir görüşe göre Süryaniler, Keldaniler tarihin ilk görkemli uygarlıklarından olan olan Mezopotamya uluslarındandır. Kaldeliler Keldani olmuş; Asurlular Süryani (Asuriyen) ismini sürdürmüşlerdir"¹⁸.

Dinî inançları kastedilerek Keldani, Nasturi, Süryani veya Yakubi denildiğinde, Doğu Hıristiyanlığı içerisinde ayrı ayrı mezhepler akla gelir. Aralarındaki farklılıklar Hz. İsa ve Meryem'e bakışlarında derinleşirken, bu

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B.Y., İstanbul, 1989, III/ s. 1-2; Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 29; Surma d Bayt Mar Samcun, *Kilise Gelenekleri*, çev. Meral Barış, Nsibin Yayınevi, 1993, s. 56; William Swinton, *Outlines of The World's History*, New York, 1874, s. 30; Ugo Bianchi, *The History of Religions*, Leiden, 1975, s. 121; Fârâbî, *Tahsîlu's-Sa'âde*, çev. Hüseyin Atay, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1974, s. 51; Ali Reşad, *Tarih-i Kadîm*, İstanbul, 1331, s. 158-159

¹⁸ Niyazi Öktem, *Diyalog Yazıları-Dinlerarası Diyalog ve Hoşgörü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 58

farklılıklar litürjik pratiklerde önemli boyutlara ulaşmaz. Aralarındaki *Kristolojik* ve *Mariyolojik* farklılıklara rağmen, I.Dünya Savaşı'ndan sonra hepsinin de Batılılarca, Asurlular ve Asur Kilisesi diye adlandırılmaya başlandığı açıkça görülmektedir¹⁹.

İlk Hıristiyan Konsilleri'ni red veya kabul eden Kiliseler arasında Keldani Kilisesi'nin adı geçmez. Çünkü bu dönemde Keldanilerin ayrı bir kilisesi yoktu ve Nasturi Kilisesi'nin içinde telâkki ediliyordu. Keldani Kilisesi esasen Nasturi Kilisesi'nden doğmuştur. 431 Efes Konsili'nde aforoz edilen Nastur'un kötü ününü hatırlatmasından dolayı Nasturi terimi geçmişte ve günümüzde pek kullanılmaz. Ancak Nasturiler; Roma'ya bağlanmayı reddeden Keldaniler, Keldaniler de; Papa'nın otoritesini kabul eden Nasturiler olarak nitelendirilebilir. Bu tarz bir ayrışma XVI. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. "Keldaniler esasen Nasturi Kilisesi'nin varisleri olup, Roma ile birleşme sağlandıktan sonra *Katolik Keldani* şeklinde tesmiye olunmuşlardır. Bu isimlendirme ile aynı zamanda ırk kökenine dayanan tarihsel bir kavram da canlandırılmış oluyordu. Nasturiler, Haçlı Seferleriyle birlikte Katolikliğe, yani Vatikan'a bağlanmak için devamlı bir propogandaya tabi tutulmuşlar, fakat buna asırlarca direnmişlerdi"²⁰.

Doğu Hıristiyan dünyasında ön plana çıkan âyin usulleri genellikle beş ana grupta toplanmaktadır. Bunlar; *İskenderiye, Antakya, Ermeni, Keldani ve Bizans Ayin Usulleri'dir.* **Bu Ayin Usûlü**, adını antik bir yer, olan ve Batılılarca Mezopotamya diye adlandırılan bölgeden alır. Ayrıca; Katolik Süryani ve Yakubiler'den ayırmak için **Doğu Süryani Ayin Usûlü**; Efes Konsili'nin(431) öğretilerini reddeden Hıristiyanları ifade etmesi için de **Nasturi Ayin Usûlü** olarak adlandırmak mümkündür. Bu âyin usûlü Nasturi ve Katolik Keldaniler arasında ortaktır. Doğu Kiliselerindeki diğer âyin usullerine göre Keldani Ayin Usûlü biçim açısından daha sâdedir. Doğu'nun kendine has o ihtişamı bu âyinlerde görülmez.

¹⁹ Bkz. Aziz S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London, 1968, s. 254; Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, Paris, 1891, III/ s. 769;

²⁰ Hanna Sa'id Keldani, el-Mesihiyetü'l-Muasıra fi'l-Ürdün ve Filistin, Amman, 1993, s. 400; Ayrıca bkz. Asahel Grant, Nasturiler Ya da Kayıp Boylar, çev. Meral Barış, Nsibin Yayınevi, İsveç, 1994; Mişel Yetim, Tarîhü'l-Kenîseti's-Şarkiyye, Halep, 1957; Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 217

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

Kutsal metinlerden uzun parçalar okunmaz ve bu ayin sırasında çok az sayıda azizin adı anılır. Ayinler müzik eşliğinde icra edilir; şarkı ve ilâhiler âyinlerin vazgeçilmez birer unsurudur²¹.

Keldaniler Doğu Hıristiyanları'ndan olmalarına rağmen, Papa'ya bağlı olmaları hasebiyle diğer Doğu Kiliseleri'nden ayrılırlar. Çünkü Doğu Hıristiyanları Roma'nın otoritesini tanımaz. *Kaldeli* anlamına gelen Keldani terimi dinî anlamda ilk önce, Roma'ya yeni bağlanan *Kıbrıs Nasturilerini* asıl Nasturiler'den ayırmak için, 1445'te *Papa IV.Eugenius* tarafından kullanılmıştır. İslâm ve Türk idarelerinin değişik inançlara gösterdikleri hoşgörü, Haçlı Seferleri, Dominikan ve Latin misyonerlerinin faaliyetleri sonucunda, Doğu ile Batı Kiliseleri arasında temaslar başlamış ve Kıbrıs, 1192 ile 1489 yılları arasında savaş bölgelerinden kaçarak buraya sığınan, çoğunluğu Ege'li Hıristiyanlar'dan oluşan melez bir nüfus yapısına kavuşmuştu. Kıbrıs'lı Nasturiler'in 1222'den beri süregelen Roma ile birleşme arzusu nihayet, Papa'nın resmen ilân ettiği bir fermanla 1445 yılında gerçekleşmiş oldu. Papa; bundan sonra, Nasturilik'ten dönen Keldanilere, diğer *heretiklere* yapıldığı gibi muâmele edilmesinin câiz olmayacağını ve bu günden sonra onlara Keldani denileceğini ilân eder. Keldani Katolik Kilisesi'ni doğuran kesin birleşme ise, XVI. yüzyılda meydana geldi. Şöyle ki; Nasturiler'de Patrikler evlenemedikleri için, amcanın yerine doğrudan yeğenleri geçiyordu. Bu da bazen, Patriklik makamını henüz yetersiz ve olgunlaşmamış çocuk yaştakilerin işgal etmesine, bunların anne ve büyük kız kardeşler elinde oyuncak olmasına yol açıyordu. Bu ve benzeri olumsuzluklara bir son vermek için **Keşiş Sulaka 1552'de** Patrik olarak seçildi ve *pallium (Papalık giysisi)* almak için Roma'ya gitti. **Papa III. Julius** 20 Şubat 1553'te *Sulaka'nın Musul Patriği* olduğunu ilân etti ve ona *pallium* verdi. Böylece Doğu-Batı sentezli yeni bir Kilise doğmuş oluyordu²².

²¹ Bkz. G.A. Maloney, "Eastern Churches", New Catholic Encyclopedia, Washington, 1967, VI/ s.16; C.K. Von Euw, "Chaldean Rite, Liturgy of", New Catholic Encyclopedia, Washington, 1967, III/ s.431; Doğu Kiliselerinin teşekkülü ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Tarihü'l- Kenîse, el-Kenaisü's-Şarkıyyetü'l- Katolikiyye, II, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1997 (Komisyon).

²² Bkz. Hanna S. Keldani, el-Mesihıyyetü'l- Muasıra..., s. 401; Frazee A. Charles, Catholics and Sultans, London, 1983, s.57; Eugene Tisserant, Hulasatün Tarihiyyetün li'l Kenîseti'l

Keldaniler âyinlerini buldukları ülkenin/bölgenin diliyle icra etmelerine rağmen çoğunlukla *Doğu Süryanice* denen *Keldanice*'yi kullanmaktadırlar. Kilisede ibâdet, dinî âyinlerin idaresi ve umumî dualar için 16 âyinsel kitap kullanılır. Din adamları sınıfının *litürjik giysileri* oldukça basit olup, Batı'da ve Doğu'da giyilen giysilerin bir sentezi mahiyetindedir. *Papaz* ve *Diyakonlar* arkasında bir, önünde üç kızıl haç bulunan uzun, beyaz, *Sudra* denen bir elbise giyerler ki bu, İsa'nın dikişsiz elbisesini andırır. Bele *Zonara*(*Zünnar*) adı verilen bir kuşak, omuza *Orara* adı verilen ipekten bir atkı atılır. Keldaniler Qurbana(Ekmek-Şarap Ayini), Vaftiz, Papaz Atama ve Kutsama, Günahların Affı, Haç, Kutsal Yağla Yağlama ve Evlilik adı altında 7 âyini yerine getirirler. En çok Qurbana ile Vaftiz ayinine önem verirler ve bu ikisi Kilise Babaları tarafından öğretilmişken, diğerleri sadece kutsal emir ve düzenlemelerdir şeklinde inanırlar²³.

Keldaniler'de *Perhiz günleri* şu şekilde sıralanır: Büyük Oruç elli gün, Havariler Orucu oniki gün, Meryem Ana Orucu ondört gün, Noel Orucu yirmibeş gün, Ninova veya Bereket Duası Orucu üç gün. Bu günlerde sadece sebze yemekleri ve bitkisel yağlar kullanılır; et, süt, tereyağı, yumurta, balık gibi besinler terkedilir. Keldaniler'de *günlük ibadetler* Akşam(*Ramsha*), Sabah(*Lilya*) ve II.Sabah(*Sapra*) Duası olmak üzere üçe ayrılır. Keldani Ayin Usûlü'nde Kilise Takvimi tamamen özel bir şekil almıştır. Yıl Aralık ile başlar ve Kasım'ın sonundâ biter. Kiliselerde kadın ve erkekler ayini ayrı ayrı yerlerde izlerler. Din adamı sınıfından olmayan kimselerin Kiliselerdeki kutsal yerlere girmeleri yasaktır. Kiliselerde mihrap Doğu'ya bakar.

Keldaniler'de din adamları hiyerarşisi şu tarzda sıralanmaktadır:

- a) Üç *Diyakonluk*(*Vaizci Diyakon, Yardımcı Diyakon, Diyakon*),
- b) Üç *Papazlık*(*Papaz, Arkedikon, Korpiskopos*),
- c) Üç *Piskoposluk*(*Piskopos, Başpiskopos, Patrik*).

Keldaniyye, Fransızca'dan Arapça'ya çev. Süleyman Saiğ, Musul, 1939, s.109; R. A.A., Janin, Les Eglises Orientales et Les Rites Orientaux, Paris, 1995, s.423

²³ Bkz. William Francis Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, II, London, 1842, s. 214

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

Keldaniler'de Diyakon'a *Şemmas/Şemaşa*, Papaza *Qasisa*. (Arapça'da Kıssıs, Papaz demektir) veya *Abuna* (yine bu kelime de, Arapça; Babamız anlamına gelen Ebuna'dan gelmektedir) denmekte, *Matran* ise Piskopos'un karşılığı olarak kullanılmaktadır. *Keldani Patriği*, resmî olarak *Babil Patriği* ünvanını taşır ve Bağdat'ta oturur. Yetki alanı içerisinde Türkiye, Suriye, Mısır, Irak, İran ve Lübnan'daki Keldaniler bulunur. Patrik, Keldani dinî hiyerarşisi tarafından seçildikten sonra, Roma tarafından tasdik edilmeden önce de makamına oturabilir ve bu kanunî seçimle Patrik olmaya hak kazanır; Papa'nın onayı ise, o makamın haklarını kullanmaya yetki kazandırır²⁴.

c)*Günümüzde Keldani Kilisesi*: Günümüzde Keldani Kilisesi'nin Bağdat, Basra, Musul, Kerkük, Erbil, Akra, Alkoş, Amadiye, Zaho, Tahran, Urumiye, Ahvaz, Halep, Beyrut, Kahire, Detroit ve İstanbul'da Piskoposlukları ve dünyanın değişik yerlerinde de 10'dan fazla Patrik vekilliği bulunmaktadır²⁵. Keldaniler'de *Bağımsız Papaz sınıfı*, *Düzenli Papaz sınıfı* ve *Seküler Papaz sınıfı* şeklinde bir hiyerarşi yer almakta ve bunlar icâzetlerini alabilmek için Roma, Paris, İstanbul veya Beyrut'a gitmektedirler. Seküler Papazlar yasalarca bekârlık hükmüne tâbi tutulmamalarına rağmen, buna büyük itibar gösterirler. Pek az sayıda evli papaz bulunmakta ve bunlar da genellikle Nasturilik'ten dönenlerdir. Keldaniler'in şu andaki Patriği **Mar I.Rafael Bidawet** 15 Mayıs 1989'da seçildi ve hâlen Bağdat'ta ikamet etmektedir. **Bidawet Gazâlî'nin Din Felsefesi üzerine yaptığı doktora tezinde, Gazâlî'nin Keldani asıllı olduğunu da iddia etmektedir**²⁶.

Tarihte olduğu gibi, günümüzde de Keldaniler daha çok Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşamaktadırlar. Örneğin, Osmanlı Devleti döneminde Keldanilerin Diyarbakır, Mardin, Musul, Siirt, Maraş, Bitlis, Urfa, Van, Hakkari,

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Kadir Albayrak, Keldaniler ve Nasturiler, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 153 vd.

²⁵ Bkz. Elbir Ebuna, "el-Kenisetü'l- Keldaniyye", Tarihü'l- Kenîse II, el-Kenaisü's-Şarkıyyetü'l- Katolikiyye, Darü'l-Meşriki, Beyrut, 1997 (Komisyon), s. 236

²⁶ Bkz. Seçmeler, I , Nsibin Yayınevi, İsveç, 1990, s.42-44. (Gazzali'nin Keldani asıllı olduğuna dair bu iddia ile ilgili Rafael Bidawet'in eserine ulaşma imkanına sahip olmadık. Konuyla ilgili olarak İsveç'teki Nsibin Yayınevine ve Bağdat'taki Keldani Patrikliğine yazdığımız mektuplardan herhangi bir cevap alamadık).

Halep, Zaho, Süleymaniye, Kerkük, Gevaş, Beytüşşebap, Akra, Alkoş, Cizre, Midyat, Savur, Telket, Zibar ve Bağdat'da yaşadıkları bilinmektedir²⁷. Elbette bütün buralardaki Keldanilerin demografik dağılımı aynı değildi. Özellikle bugünkü Irak topraklarında kalan yerleşim alanları daha kalabalık bir yapı sergiliyordu. Bir Fransız seyyahın 1855 yılına dair verdiği bilgilere göre; Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 35.5 milyondur. Katolik Rumlar, Melkitler, Süryaniler, Maruniler ve Katolik Keldanilerin toplam sayısı ise; 750.000 kişi olarak zikredilmektedir. Bunlar dinî bakımdan patrik ve piskoposları tarafından idare edilirken, sivil idare, cemaatlerin seçtiği bir konsey yardımıyla Bâb-ı Âli'nin tayin ettiği bir vekil tarafından yürütülürdü²⁸.

Batılı seyyah ve araştırmacılar her zaman Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan azınlıkların sayılarını devamlı abartma eğiliminde olmuşlardır. Bununla birlikte son yıllarda Türkiye'deki Keldani nüfusu birçok etkenlerden dolayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. A.B.D.'nin Colorada Eyaletinde 1978 yılında düzenlenen ve özellikle İslam ülkelerindeki Hıristiyanlar'ın konumlarını tartışan bir toplantının Türkiye ile ilgili bölümünde Türkiye'nin toplam nüfusu 42.5 milyon, Keldanilerin sayısı 15.000 olarak gösterilmektedir²⁹. 1989 yılında ise **Pierre Dubois** şu bilgileri vermektedir: "Keldanilerin Türkiye'deki konumu ile Ermeniler ve Rumlar'ınki bir değildir. Son ikisinin Ermenistan ve Yunanistan'la ilişkileri bulunmaktadır. Keldanilerin bağımsızlık istekleri olmadığı için onlara daha hoşgörülü ve özgürlükçü bir ortam sağlanırsa, Türkiye'nin dış dünyadaki itibarı artar. Zaten 7-8 bin kişi olan Keldaniler'in örf âdetlerinde İsa'ya kadar ulaşan bir yol vardır. Bu sadece Hıristiyanlık için değil, insanlık için de çok

²⁷ Bkz. Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, II, Paris 1891; Basilie Nikitine, "Kıldaniler", Nsibin Dergisi, 48/2, Haziran 1992 İsveç; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İrade Adliye ve Mezahip, 13/C.1312, No:13

²⁸ F.H.A. Ubucini, 1885'de Türkiye, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, I, 15, 17

²⁹ Bkz. et-Tensîr, -Hıristiyanlaştırma- (The Gospel and Islam), Editör, Don M. McCurry, A 1978 Compendium, Marc, California, s. 388,395. (878 sayfadan oluşan bu eserin aslı İngilizce olup, 1978 yılında Amerika'da 150 din ve bilim adamının katılımıyla gerçekleştirilen bir konferansın metinlerinden oluşmaktadır. Temel hedefi müslümanları hıristiyanlaştırmak olan eserin, hangi Arap ülkesinde ve ne zaman yayınlandığı belli değildir).

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

önemli bir durumdur. Bunun için Türkiye’de bir Keldani merkezinin yapılması, Türkiye’ye turist ve prestij kazandırır. Böylece insanlar gelerek, İsa’nın dilinden yapılan ayini dinler, o kültürü tanır”³⁰. Dubois şöyle devam ediyor; “Keldaniler çeşitli nedenlerden dolayı Türkiye’den ayrılmaktadırlar. Güneydoğu Anadolu’da 4-5 köyde 4000-5000 Keldani vardır. Ağaların arasındaki sürtüşme başka boyutlara ulaştı. Bundan da Keldaniler rahatsız. Terör olaylarından dolayı artık oraları terk ederek Fransa ve başka ülkelere gitmektedirler. Bu durum, onlar ve Türkiye için üzücüdür. Çünkü Keldaniler tarihî açıdan önemli bir gruptur”³¹. Hz.İsa’nın, Arapça dil grubu içerisinde yer alan Süryanice veya Keldanice konuştuğu bilinmektedir³². Buna göre, Türkiye’deki Keldani nüfusun yaklaşık olarak 10 yılda %50 oranında azaldığı görülmektedir. Halbuki, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yaşayan Arami kökenli olan Süryani, Nasturi ve Keldaniler’le Osmanlı Devleti devamlı diyalog ve hoşgörü içerisinde olmuştur. Zaten Nasturi-Hıristiyan yorum, İslam dinine çok benzemekte, teslise inanılmamakta, Hz. İsa’nın Allah’ın oğlu olduğu anlayışı kabul edilmemektedir”³³. Bundan dolayı ilk bakışta Protestanları; Batı’nın Nasturileri ve Nasturileri de; Martin Luther’den çok önce yaşamış olan Doğu’nun Protestanları şeklinde düşünen yazarlar bulunmaktadır³⁴.

Keldaniler’in yeryüzündeki toplam nüfusları 1 milyon civarında ve Türkiye’deki sayıları 500 ile 1000 dolayında tahmin edilmektedir. Keldaniler litürjilerinde, buldukları ülkenin veya bölgenin dilini kullanmaktadırlar. Türkiye’de, Güneydoğu Anadolu’da Arapça ve Türkçe, İstanbul’da ise sadece Türkçe ayin dili olarak geçerlidir. Bununla birlikte bazen Latince ve Keldanice’ye de yer verilmektedir. Keldanice veya Süryanice’yi bilen ve anlayan çok az sayıda din adamı bulunmakta, bir kısmı ayin kitaplarını sadece yüzünden okuyabilmekte,

³⁰ Pierre Dubois, Pierre Dubois’in Anı ve Görüşleri, Türkçe’ye Aktaran: Niyazi Öktem, Uygurluk Yayınları, İstanbul 1989, s. 54

³¹ Dubois, Doboıs’in Anı ve Görüşleri, s. 69

³² Bkz. Niyazi Öktem, Diyalog Yazıları-Dinlerarası Diyalog ve Hoşgörü, s. 57; Mehmet Aydın, Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Konya, 1989, s. 215

³³ Niyazi Öktem, Diyalog Yazıları, s.77

³⁴ Bkz. Aziz Atiya, A History of Eastern Christianity, s. 295

cemaat ise bu dilleri bilmemektedir. Cumhuriyet döneminde 1927-1990 arasında yapılan 13 nüfus sayımının 7'sinde Hıristiyanlara Din ve buna bağlı olarak Katolik, Ortodoks, Protestan ve Gregoryen mezhepleri de sorulmuştur. Anadil'in de sorulduğu bu sayımlarda hiç bir kimse din olarak Keldani, dil olarak da Keldanice diye bir cevap vermemiştir³⁵. Bu yüzden Keldanilerin Türkiye'deki bugünkü sayıları hakkında spekülasyonlardan uzak net bir sayı vermek mümkün görünmemektedir. Esasen bu durum sadece Türkiye'deki Keldani nüfusu için geçerli değildir. Örneğin yazılı kaynakların bazılarında Suriye, Ürdün, Lübnan ve Mısır gibi Arap ülkelerinde çok sayıda Keldani'nin yaşadığı ifade edilmektedir. Ancak 1998 yılında bizzat gözlemlediğimiz kadarıyla Ürdün'de (İrbid kentinde) sadece bir Keldani ailesi kalmıştır. Yeni yetişen gençlerin Batı'da yaşamayı ve çalışmayı tercih ettiklerini söyleyen yaşlı çift, Ürdün'de başka bir Keldani aileyi tanımadıklarını da ifade etmişlerdir.

Günümüzde genellikle Diyarbakır, Mardin, Mersin ve İstanbul'da yaşayan Keldaniler'in sayısı son yıllarda gittikçe azalmakta ve başka ülkelere göç olayı hızlanmaktadır. Göçün teknolojik, sosyo-ekonomik, kültürel, bölgesel ve güvenlik olmak üzere birçok değişik sebepleri ön plana çıkmaktadır. Diyarbakır'da bugün farklı Hıristiyan mezheplerine mensup 15 ailenin yaşadığı, bunlardan yaklaşık olarak 5 ailenin Keldani olduğu, bunların da 20-25 kişilik bir nüfusa sahip bulunduğu tahmin edilmektedir. Diyarbakır'daki Keldanilerin *Diyarbakır Keldani Kilisesi Vakfı* adı altında bir vakıfları ve bir de kiliseleri bulunmaktadır. Bu kilise metruk bir durumda olup, içindeki tablo, ikon ve kitaplar çalınarak veya başka şekillerde yok edilmektedir. Vakıf gelirlerinin Kilisenin ayakta durmasına bile yetmediği, bu yüzden devletten yardım bekledikleri, Kilisenin bir papazının bulunmaması yüzünden ayinlerini artık Süryaniler'le birlikte icra ettikleri bilinmektedir. Bu durumdan duydukları memnuniyetsizliği de dile getirmeye çalışmaktadırlar. Artık Diyarbakır'daki farklı Hıristiyanlar mezheplere mensup

³⁵ Bkz. 1927-1990 Genel Nüfus Sayımlarında Kullanılan Soru Kâğıtları, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, Tarihsiz.

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

müminler tek bir kilisede ayinlerini icra etmekte ve Pazar Ayini'ndeki toplam sayıları 20 civarında gerçekleşmektedir.

Mardin İl Merkezi dışında bugün az sayıda Keldani'nin İdil, Silopi ve Midyat'ta yaşadığı kaydedilmekle birlikte³⁶ bunlar son yıllarda İstanbul ve Batı ülkelerine göç etmişlerdir. Nitekim Diyarbakır ve Mardin'deki ilgililer de, artık ilçe ve köylerde Keldani nüfusun kalmadığının altını çizmektedirler. Mardin İli'nde de bir Keldani Kilisesi ve 1982 yılında kurulmuş olan bir de *Keldani Katolik Kilisesi Vakfı* bulunmaktadır. Kilisenin papazı olmadığı gibi cemaat de gündün güne erimekte ve Batı'ya göç etmektedir. Bununla birlikte Mardin'deki kilise çok bakımlı, düzenli ve temiz bir görüntü sergilemekte, burada da 20-25 dolayında Keldani'nin kaldığı söylenmektedir.

Çeşitli nedenlerden dolayı son yıllarda Güneydoğu'dan ve komşu ülkelerden göç eden Keldanilerin en yoğun olarak toplandıkları yer İstanbul'dur. Bilindiği gibi İstanbul halen bir piskoposluk bölgesi olarak önemini korumaktadır. Bunlar, varsa yakınlarının veya diğer Keldanilerin yanında geçici bir süre ikamet etmektedirler. Keldanilerin İstanbul'da Sn. Antuan Kilisesi'nin altındaki zemin katta ayinlerini yaptıkları bir kiliseleri ve *İstanbul Keldani Cemaatı Vakfı* adıyla faaliyet gösteren bir de vakıfları bulunmaktadır. Sn. Antuan Kilisesinin bodrum katı kullanılmadan önce Keldaniler ayinlerine Tarlabası'ndaki Rum Katolik Kilisesinde devam ediyorlardı. Ekonomik ve kültürel statüsü daha iyi olanların bir kısmı Burgaz Ada ve benzeri yerlerdeki Latin Katolik Kiliseleri'nde ayinlerini her hafta dönüşümlü olarak sürdürmektedirler.

Keldaniler daha önceleri Mardin, Diyarbakır, Siirt, Şırnak ve Van illerinde barınmakta, Silopi yöresinde son yıllara kadar bazı köylerde yaşamakta idiler. Ancak, 200 hanelik Aksu köyü, kömür yatakları yüzünden istimlak edilince, orada yaşayanlar göç etmek zorunda kalmıştır. Keldani, Süryani ve Protestan Kiliselerine bağlı Cudî dağındaki Kösrâli (Hassana) Köyü de bölücü terörün yoğun olduğu dönemde güvenlik nedeniyle tahliye edilince, köylüler değişik Avrupa ülkelerine

³⁶ Bkz. Peter Alford Andrews, Türkiye'de Etnik Gruplar, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992, s.232

göçmüştür. Dolayısıyla Güneydoğu'da sayıları yok denecek kadar azalan Keldaniler en büyük koloniyi 200 hane ile İstanbul'da teşkil etmektedirler. Türkiye Keldanileri Başpiskoposu Süleyman Öz ise, bu sayının 1995 yılı itibariyle sadece 80 hane olduğunu belirtmiştir.

Körfez Krizi nedeniyle 2 Nisan 1991'den 14 Nisan 1991 tarihine kadar yoğun bir şekilde yaşanan kitlesel göç hareketinde Kuzey Iraklı 460.000 kişi Türkiye'ye sığınmıştı. Bunların çoğunluğu (% 53.8) Hıristiyan (Keldani, Nasturi, Süryani) idi. 20 Ağustos 1991 tarihinde Silopi Hac Konaklama Kampındaki sığınmacıların dağılımı şu şekilde tespit edilmiştir: Keldani, Süryani, Nasturi, Asuri vb. 2838; Kürt 2272; Türkmen 127; Arap 37 ve toplam 5274 kişi³⁷.

Bu bölümde de Keldaniler'in bazı gelenek, görenek ve uygulamalarına değinmeyi düşünüyoruz. Keldaniler buldukları ülkelerin geleneklerine yakın bir hayat tarzı sürmektedirler. Biz burada sadece iki gelenekten-evlenme ve cenaze törenleri-sözetmek istiyoruz. Birkaç nesil öncesine kadar resmî evlenme yaşı erkekler için 14, kızlar için 12 idi. Şehir ve köye göre farklılık gösteren evlenme geleneklerinin içerisinde zorla kız kaçırma da bulunmaktaydı. Anne babalar çocuklarını kendi rızaları olmadan evlendirebilirken, onların seçimlerini de engellemezlerdi. Birçok toplumda görüldüğü üzere Keldaniler arasında da başlık olayı vardır. Kız tarafının aldığı bu başlık parasını bazen babanın yediği, bazen de kilisenin ihtiyaçlarını gidermek üzere oraya verildiği bilinmektedir. Vaftiz edilen çocukların aileleriyle, vaftiz babalarının aileleri kan bağı varmış gibi akraba sayıldıklarından, çocukları da birbirleriyle asla evlenemezler. Düğüne ilk davet edilen ve en önemli misafir sayılan çocuğun vaftiz ana ve babasıdır. Bizans dönemi uygulamalarını andıran ve *Burakha* denen evlilik törenlerinin çok özel bir yönü yoktur. Evlilik törenleri kilisede icra edilir ve ayin esnasında zil çalınır. Papaz eşlere kutsanmış şaraptan içirir ve taç giydirir. Daha sonra şarkılar ve danslar eşliğinde damadın evine gitmek üzere kiliseden çıkılır, evin yakınına gelindiğinde pencerelerden ve damdan gelin ve damadın üzerlerine kuru üzüm, şeker ve para

³⁷ Refet Yinanç (ve 8 kişilik bir kurul), Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye 1988-1991, Tanmak Yayınları, Ankara, 1992, s. 74 -77

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

saçılır. Çocuklar da bunları kapmak için yarışır. Avlunun kapısından içeri girmeden önce gelin elindeki bir bıçakla kapının üzerine geleneksel haç işaretini yapar³⁸.

Keldaniler'de cenaze törenleriyle ilgili uygulamaları ise şu şekilde özetlemek mümkündür: Ölüm esnasında köy ahalisi ölü evinin üzüntüsünü paylaşmak için toplanır. Cenazeye sadece erkekler katılabilirken, kadınlar da ölü evinde cenaze sahiplerini de teşvik ederek ağlaşırlar. Kadınlar Hıristiyanlığın ve bazı Doğu geleneklerinin etkisiyle siyahlara bürünürler, saçlarını kesmezler ve süslenmezler, belirli bir süre evden çıkmazlar ve *ağlatıcı kadınlar* çağırırlar. Erkekler ise, sakallarını kesmezler ve sevinç gösterilerinde bulunmaz ve katılmazlar. Herhangi bir ölüm olayında oraya ilk gelmesi gereken kişiler, ölen kimsenin vaftiz ana ve babasıdır. Ölü kefene sarılmadan önce usullere uygun bir şekilde yıkanır. Defin işleminden sonra herkes ölü evine gidip birşeyler yer, taziyelerini bildirir ve ayrılırlar. İkinci gün yine bir tören yapılır ve ölünün akrabaları kilisenin kapısında fakirlere yiyecek dağıtırlar. Üç gün boyunca insanlar taziyede bulunabilirler. Üçüncü gün, papaz sabah saat dörtte Qurbana (Evharistiya) ayinini icra etmeden önce, yanında ölünün çok yakın bir kadın akrabası da olmak üzere mezarlığa giderler ve ölünün kabrini tutsüler. Bu tıpkı çarmıh olayından sonra kadınların İsa'nın mezarını ziyaret etmelerine benzer; onu sembolize eder. Yaşlı kişiye; *Tanrı size ve ölüñüze huzur versin ve ölüñüzün yüzü Tanrı'nın nuru ile aydınlansın...* diye teselli verilirken, ölünün ruhunu aydınlatmak ve böylece huzura kavuşturmak amacıyla mezarın üzerine mumlar konulur ve aydınlatılır. Eskiden bazı kırsal alanlarda mezarlara yiyecek de bırakılır ve bunun yapıldığı köylerde yiyecek ve lambaların konulabilmesi için, mezarların kenarına küçük hücreler yapılırdı. Fakat bu âdet son yıllarda kaybolmaya yüz tutmuştur³⁹.

³⁸ Bkz. Hanna Şeyho, Keldan el-Karni'l 'İşrîn, et-Tab'atü's-Saniye, Detroit, 1992, s. 12,14; Surma d Bayt Mar Samcun, Kilise Gelenekleri, s. 58-59; Paul Verghese, "East Syrian Worship", A Dictionary of Liturgy and Worship, Ed.By. J.G. Davies, London, 1984, s. 166

³⁹ Surma d Bayt Mar Samcun, Kilise Gelenekleri, s. 60-61; Şeyho, Keldan el-Karni'l 'İşrîn, s. 14-15

Sonuç olarak, sayıları sürekli azalsa da Keldaniler, Irak-Suriye sınırının hemen kuzeyindeki bölgede, Mardin İli, İdil İlçesi'nin köylerinde, Hakkari Beytüşşebap'ta, Siirt Pervari ile Şırnak Merkez ve Uludere İlçesinde görülmektedirler. Ayrıca Midyat merkezi ile Mardin, Diyarbakır ve İstanbul'da küçük topluluklar halinde yaşamaktadırlar⁴⁰. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi, sadece Keldani ve Hıristiyanlara özgü olmayan yoğun bir göç olayı yaşanmaktadır. Bununla beraber göçün Hıristiyanlar açısından farklı sonuçları görülmekte, dış ülkelere herhangi bir yolla sığınmacı olarak giden bu insanların iki kimliği dikkat çekmektedir: *Birincisi göçmen, ikincisi ise, Hıristiyan kimlikleri*. Kanaatimize göre, bu ikinci kimlikleri yabancı ülkelere değişik yorumlanmakta, göçmenler de, bazı endişe ve beklentilerle buna zemin hazırlamaktadırlar. Bu olumsuzlukların önüne geçmek için, göç olayını durduracak bazı önlemlerin alınması gerekmektedir. Aksi halde birkaç yıl sonra, Ülkemizin tarihî, kültürel ve dinî zenginliklerinden olan Keldani vatandaşlarımız tamamen yok olmayla yüzyüze kalabilirler. Bu ise, ülkemiz açısından prestij kaybına neden olabilir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, **Tarih Boyunca İlim Ve Din**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987
- AHMET ÖMER MUHTAR, **el-Mu'cemü'l-Arabiyyi'l-Esasi**, Larousse, Tunus, 1988
- AINSWORTH, William Francis, F.G.S., F.R.G.S., **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, II**, London, 1842
- ALBAYRAK, Kadir, **Keldaniler ve Nasturiler**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997
- ALİ REŞAD, **Tarih-i Kadîm**, İstanbul, 1331
- ANDREWS, Peter Alford, **Türkiye'de Etnik Gruplar**, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul, 1992
- ATIYA, Aziz S., **A History of Eastern Christianity**, London, 1968

⁴⁰ Hâle Soysü, Kavimler Kapısı I, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s. 63 -64

Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi

- AYDIN, Mehmet, **Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler Ve Tartışma Konuları**, Konya, 1989
- BIANCHI, Ugo, **The History of Religions**, Leiden, 1975
- BRADY, T.A., "*Chaldeans*", **New Catholic Encyclopedia**, III, Washington, 1967
- CUINET, Vital, **La Turquie D'Asie**, II, Paris, 1891
- DUBOIS, P, **Pierre Dubois'in Anı ve Görüşleri**, Türkçe'ye Aktaran, Niyazi Öktem, Uygurluk Yayınları, İstanbul, 1989
- EBUNA, Elbir, "*el-Kenisetü'l-Keldaniyye*", **Tarihü'l-Kenise**, II, **el-Kenaisü's-Şarkıyyeti'l-Katolikiyye**, Darü'l-Meşrik, Beyrut, 1997
- EUW, Von, C.K., "*Chaldean Rite, Liturgy of*", **New Catholic Encyclopedia**, III, Washington, 1967
- FARABÎ, **Tahsîlü's-Sa'âde**, çev. Hüseyin Atay, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1974
- FRAZEE, A. Charles, **Catholics and Sultans**, London, 1983
- GRANT, Asahel, **Nasturiler Ya da Kayıp Boylar**, çev. Meral Barış, Nsibin Yayınevi, İsveç, 1994
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998
- İBN HALDUN, **Mukaddime**, III, çev. Zakir Kadirî Ugan, M.E.B.Y., İstanbul, 1989
- İBN MANZUR, **Lisanü'l-Arab**, III, Beyrut, 1994
- İBN NEDİM, **el-Fihrist**, Daru'l- Ma'rife, Lübnan, 1978
- JANIN, R., A.A., **Les Eglises Orientales et Les Rites Muasıra fi'l-Ürdün ve Filistin**, Amman, 1993
- el-KELDANÎ, Matran Evgin Menna, **Delîlü'r- Râğibîn fi Luğati'l- Aramîyyin**, (Yer ve Tarih yok)
- KİTAB-I MUKADDES
- MALONEY, G.A., "*Eastern Churches*", **New Catholic Encyclopedia**, V, Washington, 1967
- MONTGOMERY, A. James, **Arabia and the Bible**, Philadelphia, 1934
- Orientaux**, Paris, 1955 KELDANÎ, Hanna Sa'id, **el-Mesihıyyeti'l-NIKITINE**, Basilie, "*Kildaniler*", **Nsibin Dergisi**, 48/2, Haziran, İsveç, 1992

- OPPENHEIM, A.C., "*Chaldea*", **The Interpreter's Dictionary of the Bible, IV**, New York, 1956
- ÖKTEM, Niyazi, **Diyalog Yazıları- Dinlerarası Diyalog ve Hoşgörü**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001
- PR., J.D., "*Chaldaea*", **Encyclopedia Britannica, V**, A New Survey of Universal Knowledge, Great Britain, 1953
- R., An., "*Chaldea, Chaldeans*", **Encyclopedia Judaica, V**, Jerusalem, (Tarihsiz)
- RABBAN, R., "*Chaldean Rite*", **New Catholic Encyclopedia, III**, Washington, 1967
- SOYSÜ, Hâle, **Kavimler Kapısı, I**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992
- SURMA d BAYT MAR SAMCUN, **Kilisesi Gelenekleri**, çev. Meral Barış, Nsibin Yayınevi, İsveç, 1993
- SWINTON, William, **Outlines of The World's History**, New York, 1874
- ŞEYHO, Hanna, **Keldan el- Karni'l 'İşrîn**, et-Tab'atü's-Saniye, Detroit, 1992
- McCURRY, Don M, (Ed.), **et-Tensir, (The Gospel and Islam)**, A 1978 Compendium, Marc, California, ?
- TISSERANT, Eugene, **Hulâsatün Tarîhiyyetün li'l- Kenîseti'l Keldaniyye**, Fransızca'dan Arapça'ya çev. Süleyman Saiğ, Musul, 1939
- UBUCINI, F.H.A., **1855'de Türkiye, I**, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977
- VERGHESE, Paul, "*East Syrian Worship*", **A Dictionary of Liturgy and Worship**, Ed.By, J.G., Davies, London, 1984
- WHEATON, J.B., "*Chaldeans in the Bible*", **New Catholic Encyclopedia, III**, Washington, 1967
- WIGRAM, W.A., **The Assyrians and Their Neighbours**, London, 1929
- YETİM, Mişel, **Tarihü'l-Kenîseti'ş-Şarkîyye**, Halep, 1957
- YİNANÇ, Refet, (ve sekiz kişilik bir kurul), **Iraklı Sığınmacılar ve Türkiye (1988-1991)**, Tanmak Yayınları, Ankara, 1992

İSİMSİZ YAYINLAR

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, İrade Adliye ve Mezahip, No: 1,3,13,
İstanbul

1927-1990 Genel Nüfus Sayımlarında Kullanılan Soru Kâğıtları, T.C.
Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, (Tarihsiz) *el-Keldaniyyûn ve Aslu
İsmuhum ve Ma'nâhu ve İhtilafu'r-Rivâyâti fih*", *Lugatü'l-Arab*, Sa.2, Nisan 1911
SEÇMELER, Nsibin Yayınevi, I, İsveç, 1990